

...есејистичко-философски коментар у ствари закључак прозе која је са карактеристичном техничком интонацијом о конкретним младости говорила, да су и проза и поезија у овој области стваралачки коментар живота у којима се о смислу познату уметности расправљају итд. и тако у круг.

Утврдићемо, најзад, да ова књига није само особени „лирска убоја“, већ доказ једног сложеног стваралачког присуства у сложеној историјској и духовној клими.

Богдан А. Поповић

ВОЈИСЛАВ ДОНИЋ:

МРАЧНА КОМОРА, Дом омладине, Београд 1970.

Својом првом књигом приповедака Војислав Донић се представио као приповедач чија су стваралачка опредељења у припадничкој мери друкчија од стваралачких опредељења већине писца његове генерације. На први поглед Донићеве приче сакупљене у књигу *Мрачна комора* могле би да се сврстају у фантастичну литературу. Међутим, Донићеве приче немају једну од основних особина фантастичне литературе: да се привид и сан представе као реалност и да имају изглед реалности. У већини Донићевих прича ми смо, и онда када он то не каже, а он то најчешће каже, потпуно начисто с тим да је реч о сну. Да су то снови којима писац свесно не жели да да вид или привид реалности, снови које хоће да открије као снове и да их препусти нашем слободном тумачењу на онај начин на који се снови тумаче. Ако нису у питању снови у најелементарнијем смислу те речи, онда су то приче које у себи носе извесну мистерију која се налази у непосредној сфери реалности. У приповеци „Илочанин“, на пример, остаје само да се провери да ли ће се једно пророчанство испунити или не. Нешто слично остаје и у приповеци „Острво Сулак“.

Такав поступак је на извезан начин прилично једноста-

...стајање стваралачког даха. Понекад Донићеве прозе подсећају на Борхеса, понекад на Е. Т. А. Хофмана, а понекад писци из Донићеве лектире су личности према којима се приповедач крајње фамилијарно односи проверавајући њихова казивања или уносећи их у своје приче.

Неједнаке вредности, Донићеве дуже приповетке спадају међу боље приповетке ове збирке. Свакако најбоља приповетка у збирци јесте „Дух зла“. Древна словенска митологија, искуства са модерном фантастичном литературом, оном романтичном и овом савременом, дали су једну причу која се чврсто држи и којој речник термина и објашњења, по моме осећању, није био неопходно потребан. У кратким причама основни недостатак представља то што оне немају увек одређену поенту; понекад у дужим приповеткама Донић се као приповедач много потпуније остварује и ту се, по нашем мишљењу, може говорити о озбиљнијим резултатима.

Предраг Протић

ЕРИХ ФРОМ:

ЗАБОРАВЉЕНИ ЈЕЗИК, Матица Хрватска, Загреб 1970.

Заснована на предавањима студентима Института за психијатрију William A. White и Bennington колеџа, књига *Заборављени језик* Ериха Фрома представља драгоцен ерудитски допринос разумевању симболичког језика снова, митова, ритуала и бајки.

Узимајући за мото талмудску изреку: „Несхваћен сан налик је на неотворено писмо“ аутор је на самом почетку желео да истакне изванредни значај феномена сна, тог „јединог универзалног језика човечанства.“ Сложени продор у свет симбола он је остварио суптилнијим анализама из области пресенологије, историјским прегледом тумачења снова, од раног раздобља непсихолошког тумачења до данас и, нарочито, изванредним разматрањем митова.

Говорећи о раним непсихолошким тумачењима симболичког језика Фром нас, у једном занимљивом осврту, упознаје са веровањима примитивних култура (Киваји Папуанаца из Британске Гвинеје, Мохаве и Јума Индијанаца, Ашанта и др.) које су сан тумачиле строго утврђеним религиозним и моралним начелима.

Психоанализи је Фром пришао са социолошком предпремом темељно ревидиравши готово све њене теоријске принципе. Назвавши своје становиште „хуманистичком психоанализом“, он је одбио да се укључи у дихотомију између биолошког и социјалног, чиме се битно одвојио од Фројдовога учења. Овај Фромов став више је но счигледан у основним постулатима *Заборавањеног језика*. Пошавши од чињенице да је сан „смислен и значајан израз било које врсте менталне активности у стању снивања“ Фром је нанео ударац Фројдовој везаности за развој инфантилног сексуалитета. У низу занимљивих примера и директних објашњења снова, очитује се и ауторово неслагање са Јунговим учењем, па и неуротичким тенденцијама психоанализе Карин Хорни.

Фромов закључак разматрања снова у књизи *Заборавањени језик* могао би да гласи као и закључак из *Талмуда* (којим се обилато користи): Сви су снови смислени и представљају важна саопштења нас самих нама самим. Према томе, не можемо себи допустити да игноришемо њихово тумачење.

Значајнији и занимљивији део књиге представља поглавље о симболичком језику у миту, бајки, ритуалу и роману. Ту Фром сасвим конкретно разлаже мит о Едипу, мит о стварању, бајку о Црвенкапи, ритуал суботе, и, на крају, Кафкин *Процес*. У тумачењу мита Фром се посебно користи Бахофеновим и Фројдовим учењем: првог афирмишући, а другог суптилно негирајући.

Мит о Едипу представља вероватно најзначајнији део књиге. Истичући да симболички језик изражава религијске и философске идеје, као и искуства душе у којима лежи стварно значење мита, Фром анализира Едипа у контексту читаве Софоклове трилогије (*Краљ Едип*, *Едип на Колону*, *Антигона*). И овде аутор *Заборавањеног*

језика полази од Фројда наглашавајући да је Едипов комплекс за свог творца постао кључ разумевања историје, еволуције, религије и морала. Антагонизам између Едипа и његова оца Фројд је тумачио као несвесно ривалство проузроковано Едиповим инцестуозним тежњама. Не задовољивши се оваквим ставом Фром је пронашао да се кључ за тумачење мита о Едипу налази у *Антигони*. Анализа Софоклове трилогије открила је Фрому да је њена главна тема борба против очинског ауторитета и да корен те борбе лежи у старом сукобу између патријархалног и матријархалног друштвеног система. Ово Фромово тумачење заснива се на Бахофеновој анализи грчке митологије, али је неопходно истаћи да је још Хегел у II књизи *Естетике* овај сукоб видео у истој светлости. Но, без обзира на славне претходнике, Фрому се не може опорити темељно и комплексно разлагање мита о Едипу, као ни драгоцени резултати до којих је дошао.

Најслабије поглавље *Заборавањеног језика* представља разматрање Кафкиног *Процеса*. Могућност тумачења овог изузетног романа језиком сна учинила се чак и таквом мислиоцу као што је Фром веома привлачном. Он каже: „Тај роман, да бисмо га разумели, мора се читати као да слушамо неки сан—дуг и сложен сан у којем вањска збивања, што се одвијају у простору и времену, представљају мисли и осећаје које развија снивач у својојнутрини, у овом случају јунак романа“. Фром затим врши бриљантну анализу *Процеса* али је његова полазна основа погрешна, те је тако погрешно и читаво тумачење. Да би се ово проверило не треба ићи даље од Кафкиног *Дневника*.

Заборавањени језик је књига писана изванредно једноставним језиком и течним стилом карактеристичним за чисту и јасну мисао. Фром је мислилац са којим се у појединостима не могамо сложити, али на кога се лепо може применити Платонова изрека: „Ко су онда истинити философи? Они који воле светлост истине“.

Мирослава Сретеновић-
Оташевић

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.

Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

КЊИЖЕВНОСТ | 3

Sretenovic-Otasevic, M., 1971: Review Fromm, E.: The Forgotten Language. An Introduction to the Understanding of Dreams, Fairy Tales and Myths (1951a, Serbocroatian), In: Knjizevnost, Vol. 26 (Tom. 52, No. 3, 1971), pp. 283f.